

Ekonomске reforme – manje vidljiva strana

Miločerski ekonomski forum, širinom ideje koja je u njegovoj suštini, omogućava različite aspekte analize stvarnosti. Otuda mogućnost više načina kako pisati o reformama u Crnoj Gori; kako prezentirati sopstvenu percepciju o njima. Odlučio sam se na najteži i najrizičniji način: što je mentalno postignuće i ograničenje u sprovođenju dosadašne ekonomske reforme u Crnoj Gori, govoriti o tome kako vidjeti nevidljivo. Zato sam izbjegao tzv. školski (mehanički) opis svake reforme pojedinačno, što je inače lakše i za čitaoca razumljivije! Izabrao sam manje akademski pristup (bar kako se taj pristup shvata kod nas) i prešao na teren jednostavnih i svakom vidljivih (da li i razumljivih) činjenica.

Osjećaj jednostavnosti, siguran sam, će ispuniti mnoge čitaoce!

»Pa ovo je svakom jasno«, reći će mnogi! Za takve samo jedno upozorenje kroz misao Dostojevskog da »ništa nije fantastično kao što je stvarnost«. Drugim riječima nema nigdje više teorije nego u praksi, svakodnevnim pojavama.

U ovom radu sam pošao od stvarnosti (ono što jeste) a ne od ideologije (»ono što treba«). Rad ima uslovno dva dijela:

- Prvi, opšti prikaz reformi i nekoliko opštih zapažanja, i
- Drugi, pogled na reforme iz utrobe stvarnosti!

* * *

*

Sve ekonomske reforme znače promjenu postojeće strukture: zakonske, institucionalne, kadrovske. Promjene u strukturi se odnose na promjenu supstance, na promjenu kvaliteta institucija. Reforme su i promjena mentaliteta. Uz to se najčešće ističe da je cilj reforme uvođenje tržišne ekonomije. Ali, što je to tržišna ekonomija mnogi koji se na riječima za to i iskreno zalažu, ne tazumiju. Najjednostavnije, tržišna ekonomija je sistem ekonomije u kojoj svako živi od svog rada ili od svog kapitala, od svojih preduzetničkih ideja i menadžerskih sposobnosti! Ne može živjeti na račun drugog niti očekivati da ga neko drugi izdržava. (Naravno, isključuju se fizički i mentalno nesposobne osobe). To je sistem ekonomije koji uvijek postavlja surovo pitanje: **a ko će to da plati**, za svaku aktivnost, za svaku namjenu!

Sledeći grafik, dat u obliku mreže, može da kod čitaoca stvori asocijaciju o dubini i širini promjena koje su neophodne a koje su započete u Crnoj Gori.

¹ Ekonomski fakultet; Institut za strateške studije i prognoze, Podgorica, Institut društvenih nauka, Beograd

Grafik 1. Anatomija ekonomski reformi u Crnoj Gori

U ovom radu se ne žele prezentirati svaka oblast reforme pojedinačno. Iz prethodnog grafika manje-više u svim oblastima je učinjen određen progres. Mnogo više nego što se to možda u javnosti zna i osjeća². Ali je potrebno još mnogo uraditi. Na tome i jeste naglasak ovog rada. U cilju razumijevanja konteksta ovih pitanja samo da ukažem na ključne principe ekonomskih reformi u Crnoj Gori:

² Neosporno je da su otvoreni veoma značajni procesi. Manje-više sve oblasti reformi su otpočele i Crna Gora je u poslednje četiri godine stekla potpuni institucionalni ekonomski suverenitet. Tako je npr. urađena monetarna reforma, uvedena DEM odnosno EURO, Crnogorska Centralna banka je samostalna ali neemisionog karaktera; postoji sopstveno bankarsko zakonodavstvo a najveća crnogorska banka je u toku privatizacije; doneseni su i počeli da se primjenjuju svi poreski zakoni; završen je projekat MVP, u kojem je akcije 6 privatizacionih fondova i 221 kompanija (oko 28% ukupnog kapitala) dobilo oko 400,000 građana, tako da je sada privatizovano više od 50% kapitala; u toku su tenderi za »Jugopetrol«, hotele »Avala«, »Kraljičina plaža«, »4 jul«; već funkcioniše tržište kapitala i sve institucije tržišta kapitala (berza, Centralna depozitarna agencija, brokerske kuće, Komisija za HOV) i već postoji kontinuirana dnevna trgovina na berzi-, radi se na reformi tržišta rada; penzionim reformama – zakon o novom penzionom sistemu je u javnoj raspravi; usvojen je set zakona iz domena korupcije; u proceduri je usvajanje zakona o konfliktu interesa. Radi se u oblasti spoljne trgovine, carina,.... u toku je i proces pregovaranja (zajedno sa Srbijom) o asocijaciji i stabilizaciji sa EU.

1. Slobodno tržište, sa privatnom svojinom
2. Otvorena ekonomija (internacionalizovana ekonomija) i nacionalni tretman stranaca
3. Nacionalna tolerancija i demokratija
4. Zaštita svojinskih prava po međunarodnim standardima
5. Sloboda ugovaranja i zaštita ugovaranja po međunarodnim standardima

Crna Gora nastoji da ima ekonomski sistem koji odgovara maloj zemlji; a to znači otvoren, bez velike uloge države u ekonomiji, snažnim zamahom preduzetništva i razvoju preduzetničke ekonomije! Takav sistem treba da podstiče i prihvati energiju stvaranja svakog pojedinca,... To je težnja! Kako do njenog ostvarenja? Po mojem mišljenju evolutivno sa dosta spontanosti, manje revolucionizma i konstruktivizma. Manje promjena na riječima a više u sopstvenoj praksi!

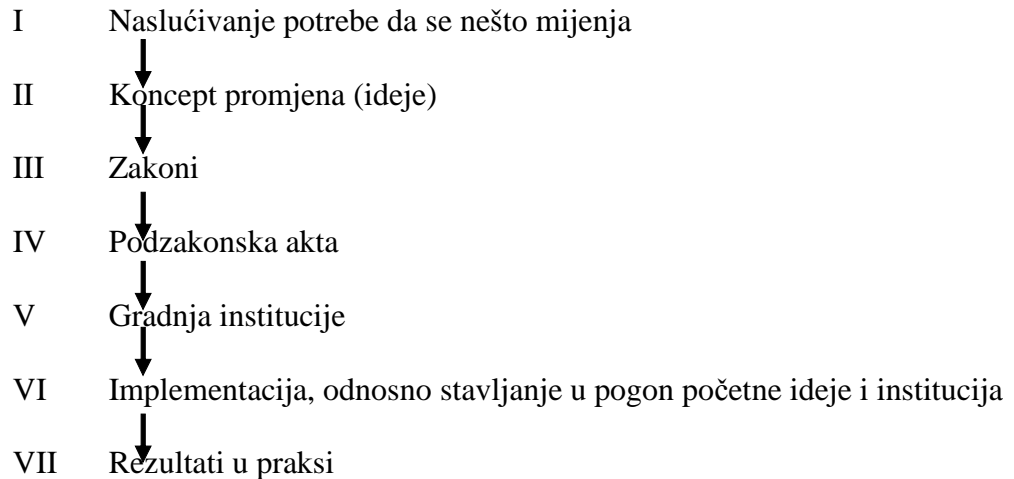
Uz to, kada se govori o crnogorskim reformama onda je potrebno imati u vidu:

1. Rasprave o reformama traju dosta dugo, što je negativno sa aspekta prihvatljivosti od javnosti, koja hoće brze rezultate. Kao i u Srbiji, radi se o tzv. zakasneloj tranziciji. S druge strane, to je doprinijelo evoluciji i mišljenja i širenja znanja o reformama i stvaranja domaće kritične mase znanja, posebno u pojedinim oblastima.
2. Ako je sprovođenje reformi promjena mentalne supstance jednog društva i jedne ekonomije, da li je za očekivati da je to moguće lako uraditi u uslovima kroz koje se prošlo (politička situacija u Crnoj Gori, bespotrebni i katastrofalni ratovi u kojima je učestvovala Crna Gora, odnosi sa Srbijom i bivšim republikama, bombardovanje). Zar optužbe iz Srbije da su reforme nemoguće u Srbiji zbog neriješenih odnosa sa Crnom Gorom (što je tačno) ne demantuju iste te ljude koji su govorili zašto Crna Gora ne ide brže u reformama, ne uvažavajući da tadašnja politička situacija u Srbiji i Jugoslaviji (međunarodna izolacija + vojska) je kočila reforme u Crnoj Gori!
3. Veliko učešće stranih konsultanata, posebno USAID-a u podsticanju i stručnoj pomoći reformama. Svako može imati svoj sud o doprinosu strane pomoći u oblasti tehničke pomoći. Moje je mišljenje da je ona bila presudna i da bez nje bi naši rezultati bili mnogo skromniji od postignutih. Preko stranih konsultanata izvršen je ogroman transfer znanja i on se i dalje vrši.
4. Reforme se ne uvode. To je proces izrastanja novog iznutra, iz onoga što već postoji, što Šumpeter zove »kreativna destrukcija« - razbijanje postojećeg gradnjom novog! Reforma ne znači da je dovoljno biti pametan, posebno »lokalno pametan«, imati dobru kritiku iza koje ne stoji energija stvaranja. Nema posebno novih globalnih ideja u oblasti tranzicije. **Manje-više sva rešenja i ideje su poznati.** Problem je kako to **implementirati!** Slavni Gaus je govorio:«Znam rešenje problema ali ne znam kako da dođem do njega«! Mnogi ne vide taj veliki **ponor** između dvije tačke: definisanog problema i znanja što je rešenje. To je provalija **implementacije ideja**, način praktičnog rešavanja problema.

Mnogi »eksperti« mi liče na ljekara koji kaže »Vi ste bolesni! Vi morate biti zdravi ako želite da živite! Javite mi se kad ozdravite!«

Reforma je, znači, **proces**. To znači da traži **vrijeme** i **energiju stvaranja!** Taj proces bih ja prikazao kroz nekoliko uzastopnih koraka:³

Kontinuitet faza procesa reformi:

U ovom slučaju nema preskakanja faza! Pojedine od njih se mogu samo ubrzati, ali ne i preskakati! Važno je shvatiti da je to kontinuitet: kao tok rijeke!

Najlakše i najgromoglasnije su faze I i II. Svaka sledeća faza je teža! Što ste bliže realnosti, to je sprovođenje teže! U većini važnih oblasti Crna Gora je u V i VI fazi (privatizacija, poslovno zakonodavstvo, strane investicije, SME; porezi, budžet, Centralna banka,...)

5. Reforma (faza V i VI) znači promjenu postojeće strukture interesa! Ljudi koji su do sada, shodno starim zakonima i ranijim institucijama imali funkcionalnu moć gube je sa promjenama. Ukoliko se i lično nisu reformisali, (prate svoju oblast, naučili jezik, korišćenje računara i sl.) njihov otpor je veći! Pokret za zaštitu interesa postojećih interesnih grupa (menadžment, sindikati, administracija,...) u Crnoj Gori se sve više oblikuje kroz političke partije i političku borbu a manje kroz kreaciju, stvaranje, novo znanje, istinske promjene.

Lični interesi i interesi pojedinih slojeva sve više poprimaju na javnoj sceni karakter opštih, nacionalnih ciljeva! Ne postoje u realnosti opšti ciljevi! Postoje samo individualni ciljevi i njihova sinergija!

³ Analizu reformi u drugom dijelu rada treba posmatrati u kontekstu iznesene procesne arhitekture – faza reforme. Ističu se problemi sledećih faza više nego uspješnost prethodnih, već završenih faza u pojedinim oblastima.

Da li bilo ko očekuje da će se neko dobrovoljno odreći pozicije, moći, privilegija? Ako ste u dilemi pitajte sebe! Pri tome imajte u vidu da je laganje samog sebe prvi znak da smo ušli u bolesnu fazu Ničeove volje za moć!

6. Vratite se na prethodni grafik. Shvatio sam ga kao saće u kojem se proizvodi med! Da bi se to saće napravilo i napunilo medom, potrebno je da hiljade i hiljade pčela radilica mukotrpno i svakodnevno rade! Potrebni su rojevi! U tim rojevima ima i trutova, ali oni su pod kontrolom pčela radilica! Da li su trutovi pod kontrolom u našem društvu i našoj ekonomiji?
7. Ukupna reforma se svodi na veoma jednostavan zahtjev: kako stvoriti uslove da ljudi, vođeni svojim interesom, više i efikasnije rade! Kako ohrabriti ljude koji stvaraju! Ljude koji znaju! Ljude koji imaju moral! Pretpostavka je da takvih ljudi ima, kao i to da nove institucije stvaraju novi ambijent, utiču na drugačije ponašanje svih ljudi!

Odnosno, reforma nije zbir mehaničkih postupaka! Početak i kraj svake reforme je ne u zakonima, u institucijama, političkim tvrdnjama! **On je u glavi svakog čovjeka pojedinačno!**

On je u **mentalnoj strukturi jednog društva!** On je u **načinu razmišljanja svakog pojedinca!**

Koliko je crnogorska ekonomska reforma pošla naprijed, ne pitajte nikog: pitajte sebe! Kucnimo se svi u svoje glave!

Ako zveči, daleko smo od reformi!

Da li naša glava zveči, odnosno da li jedno pričamo o reformi a drugo radimo, ja ću pokušati u drugom dijelu ovog rada, kroz raspravu o tzv. naivnim pitanjima⁴.

* *
*

Pođimo od sledeća tri, na prvi pogled jednostavna i naivna pitanja:

1. Da li reforme (njihova implementacija) treba da se prilagođavaju našim sjećanjima i inerciji ili našim interesima, našoj sadašnjosti i budućnosti?
2. Da li reforme treba da su izraz stvarnosti, da se oblikuju shodno stvarnosti u kojoj smo i megatrendovima razvoja u okruženju, ili su one stvar ideologije i ubjeđenja?
3. Da li se reforme tiču nas ili to treba da neko uvede mimo nas? Odnosno, da li su moguće reforme a da se ništa ne promijeni u našoj ličnoj poziciji?

Odnosno, ova tri pitanja još ogoljenije može svako pojedinačno da postavi sebi:

⁴ (To su pitanja na nivou kad Vas beba od 3-4 godine pita npr.:Šta je to čokolada? Vi znate što je, ali treba objasniti djetetu! A da bi to objasnili potrebno je da znate suštinu stvari!)

1. Da li prepoznajem interes koji želim postići reformama?
2. Da li prepoznajem stvarnost u kojoj sprovodim reforme?
3. Da li sam spreman na promjene?

U nastavku dalje ekspliciram sva tri pitanja:

1. Da li je moguće se vratiti na ono što smo imali; povratak na stari sistem.⁵

Što su misaoni fundamenti i motivacioni izazovi ranijeg sistema?

- a) Radio ne radio, primam platu, kakvu takvu! Primanje plate je pravo; moto da me ne može niko toliko malo platiti koliko ja mogu malo da radim, je u glavama mnogih!
- b) Radno mjesto je **sigurno**. Ne može se izgubiti. Ovo važi za svaku oblast gdje je država poslodavac: preduzeća, fakulteti, državna uprava, zdravstvo, školstvo,....
- c) Država (a to znači politika) treba da se **brine** o nama, o svakom od nas i da obezbijedi novac za svako preduzeće, za platu svakom.

Okolo ova tri primjera se može raspravljati. Teško da će se postići koncenzus! Ali svaka rasprava treba da se završi pitanjem, ili, bolje da počne sa pitanjem: **ko će to da plati?** Otkud novac za one koji ne stvaraju novac, ne proizvode ili ne vrše neku uslugu?

Da li radno mjesto može biti sigurno za čovjeka koji ne radi ili ne stvara dovoljno za svoju platu ili da li je moguće da je radno mjesto sigurno u firmi koja posluje sa gubitkom (više troše nego što stvaraju)?

Oni koji su već potegli rafal socijalnih fraza i opštih ciljeva protiv ovakvog pristupa za kratko zaustavljam pitanjem: postavite sebe za trenutak u **ulogu vlasnika** koji je u te firme uložio svoj novac? Kako Vam sada zvuče Vaši odgovori da se plata mora primiti, da se radno mjesto ne može izgubiti? »Ali ja sam dobar čovjek, altruista,...«

Altruizam se mjeri stepenom spremnosti pojedinca da se odrekne svog sopstvenog kapitala za račun nekog drugog. Kada iz svog kapitala dajete platu radniku ili menadžeru koji nije zaradio dohodak!

Ako bi se neki vlasnik tako ponašao, nužno mu propada firma! Ako se tako ponašaju svi vlasnici onda dolazi do bankrotstva privrede; koja se ogleda u inflaciji, dugu, nestabilnosti! Tako propadaju privrede pojedinih država!

Borba za solidarnost, altruizam, za dobročinstvo na tuđ račun (da neko drugi plati vaše zalaganje da se i onima koji ne zarađuju dohodak isplate plate, daju stanovi, toleriše nedisciplin,....) je sistem koji je prof. Glušćević nazvao sistem tzv. **organizovane laži!** To je sistem u kome se za neuspjeh krivi neko drugi, sistem u

⁵ Ovdje se postavlja pitanje o kome ne želim da raspravljam u ovom radu: generacijski problem. To znači da ljudi mlađi od 35 godina se i ne sjećaju starog sistema! Oni su žrtve dominacije starijih generacija koje bazično imaju vlast i kreiraju stvarnost!

kome svako svakom duguje, sistem koji liči na vožnju po gustoj magli: nikada niste nasigurno što je ispred i oko vas! To je sistem koji žele i vode one interesne grupe koje bi u sistemu zasnovanom na stvaranju i čistim računima izgubili pozicije!

U takvom sistemu država (politika) treba da brine o nama! To je katastrofalna odrednica našeg mentalnog sklopa: uzdizati državu iznad sebe, pristati na dobrovoljno ropstvo i poslušnost prema državi odnosno ljudima koji vode državu i rade u državi! Pokornost prema politici se opravdava očekivanjem da će ona nešto udijeliti! S druge strane država prihvata takvu ulogu, odnosno politika i političke partije!

Na izborima sve se političke partije bore za glasove! Obećavaju! Ali u čemu se sastoji ekonomski program partija? Da li se glasači opredjeljuju na bazi toga što se zove ekonomski program?

Problem je u našoj mentalnoj strukturi koja prihvata:

- a) da ne postoji razrađeni ekonomski program političkih partija, kao i to
- b) da malo ko daje glas političkoj partiji na bazi njenog stava prema ekonomiji.

Kao da su svi sklopili nepisani sporazum: ekonomija je sluškinja politike! To dalje znači: Vi menadžeri, biznismeni, pitajte politiku što da radite, jer i ako pogriješite po njihovoj preporuci, neće biti problema. No, da li političari ili kreativni vode biznis?

Da li se do sada Parlament Crne Gore bavio ekonomijom, novim ekonomskim sistemom, sem u mjeri koliko je to bilo potrebno za međusobna politička optuživanja političkih partija i pojedinaca? Koliko dugo traju rasprave o zakonima iz oblasti ekonomije, a koliko o drugim pitanjima? Koliko su trajale rasprave o ključnim sistemskim zakonima?

Ovo su, na prvi pogled, beznačajna i površna zapažanja. Međutim, kad se postavi pitanje: a otkud državi novac, odnosno otkud političkim partijama novac da obećavaju da će kad dođu na vlast uraditi to i to,...., dolazimo na teren surove realnosti!

Bez novca nema zadovoljenja potreba.

Novac nije važan u životu države i pojedinca, samo je na prvom mjestu! To znači da se u ovoj civilizaciji ne može postići mnoštvo drugih ciljeva, ma koliko da su plemeniti, puni ljudske ljubavi, altruizma, ukoliko za to ne postoje novčani resursi!

Problem sa novcem je da ga treba **zaraditi!**

Ali novac ima još jednu važnu karakteristiku. To je da utiče na **način razmišljanja svakog pojedinca!** Na mentalni sklop, sistem vrijednosti koji vlada u jednom društvu!

Činjenica da li je novac kojim pojedinac raspolaže zarađen ili dobijen, i ako je zarađen kako ga zarađuje, su važne, skoro presudne komponente načina razmišljanja, načina shvatanja stvarnosti i prilaza problemima svakog pojedinca! Još je arapski

mislilac Ibn Kaldum rekao da način razmišljanja čovjeka zavisi od toga kako zarađuje sredstva za život.⁶

Za očekivati je da u preduzećima, kao i kod pojedinaca gdje se novac zarađuje na tržištu i u konkurenciji ima mnogo više konstruktivnog prilaza, kreativnosti, odgovornosti u poslu, profesionalizma, više tolerancije i razumijevanja u odnosima među ljudima.

Sistem vrijednosti i sistem razmišljanja je drugačiji tamo gdje se novac dobija ili distributivno dijeli. Uvijek postoji konfliktnost, stalno pozivanje na pravdu, isticanje socijale, destruktivizma i nihilizam dolazi do izražaja čime se uobičajeni izvori distribucije, kao i stečene pozicije žele samo sačuvati i učvrstiti!

U prvom slučaju dominira produktivno i ekonomsko razmišljanje, dominira čist račun; u drugom vlada polarizacija svega i stalna borba za više pravde ili grčevito čuvanje pozicije, vlada destrukcija koja je uvijek lakša i koja dopušta očiglednu neistinu kao argument!

U prvom slučaju važna je ekonomija, preduzetništvo, preduzetnici, menadžeri, ljudi koji znaju. U drugom, politika, političari, birokrate, borci za zaštitu opštih interesa, činovnici, sve ono što je u vezi sa vlašću, simboli vlasti, poltronski odnos prema vlasti.

Otkud kod nas toliki strah od uspjeha, od uspješnih ljudi, od uspješnih menadžera, otkud toliko njihovo omalovažavanje i povezivanje sa mučkama i kriminalom («Sve će vam se oprostiti sem uspjeh»), a sa druge strane toliko poltronizma i poštovanja vlasti, toliko želje da se bude u vlasti!

Na ovaj način dolazimo na teren da su reforme odnosno njihovo prihvatanje ili neprihvatanje **mentalni problem**: i tiče se **glave svakog od nas**: kako promijeniti način razmišljanja i način ponašanja? Ne smije se zapostaviti ni tradicija, običaji, kultura, taj stari etos! Na to nas upozorava odavno Hajek; sada na izvjestan način Štiglec; a prije svega iskustvo tranzicionih zemalja!

Znači, ne radi se samo o mehaničkom uspostavljanju novih institucija, zakona, uredbi, organa i tijela, već i o tome da kritična masa ljudi u svojoj glavi **prepozna da su reforme sredstvo da oni zadovolje sopstvene interese, svoju karijeru, svoje ideje, svoj lični integritet!**

Nema reformi bez kritične mase domaćih preduzetnika, menadžera i inovatora, ljudi iz domena tzv. kreativne destrukcije u svim oblastima: ekonomiji, politici, zdravstvu, sportu, kulturi.

Znači, reforma je, prosto rečeno, na neki način **promjena elite**: zamjena ljudi distributera onoga ko je neko drugi stvorio sa ljudima koji stvaraju i dijele ono što su oni stvorili!

⁶ Ibn Kaldum: Muqadima, Svjetlost, Sarajevo, 1986, str.8

Da li Crna Gora u ovom momentu ima dovoljno ljudi koji prepoznaju svoje interese i koji zadovoljenje sopstvenih interesa vide u sopstvenom stvaranju, kreaciji, učenju, poboljšanju svojih vještina i sl.?

To je pitanje na bazi kojeg ja **ocjenjujem** stepen svih reformi! Priča o tome da je prošlo toliko zakona, da je formirano toliko tijela, kupljeno toliko kompjutera, nijesu nevažne. Naprotiv! Ali to nije suštinska rasprava! **Suština je uvijek u ljudima, u njihovom znanju i interesu da stvaraju! Interes za stvaranjem je stvorio ovu civilizaciju! Stvorili su je prije svega pojedinci, hrabri preduzetnici a ne destruktivne gomile!** Samo takvi ljudi stvaraju i mogu stvarati novu i reformsku Crnu Goru! Ljudski kapital je kritična tačka u savremenom razvoju! Koliko su na cijeni u nas najспособniji ljudi? Koliko se zadržavaju?

Znači, problem za mene je stvaranje, rad, proizvodnja, kreacija kao sistem vrijednosti važan za način razmišljanja!

Ako smo problem reformi fokusirali na **stvaranje**, onda su važna sledeća tri podatka iz ekonomije Crne Gore koja karakterišu njenu makroekonomiju, a koja upućuje na ono što treba dalje raditi:

1. U Crnoj Gori je zvanično nezaposlenih oko 80,000⁷. Kako preživljava toliki broj ljudi? Većina od njih je u tzv. neformalnoj ekonomiji. Procjene su da je njeno učešće u DP oko 30%. Postavlja se pitanje: **kako to da ljudi koji su nezaposleni stvaraju skoro trećinu onih koji su zaposleni?** Uz to dotacije i subvencije države su nekoliko puta veće prema zaposlenima (državna preduzeća) nego što se ulaže u problem rešavanja nezaposlenosti! Pitanje koje proizilazi iz ove situacije nije kako da natjeramo informalnu ekonomiju da bude formalna, već kako da formalnu ekonomiju natjeramo da stvara više i produktivnije? Da budu produktivni onoliko koliko su produktivni oni u neformalnoj ekonomiji! Isti čovjek u ove »dviije ekonomije« daje potpuno različite rezultate. Zašto? Zašto je »nezaposleni« produktivniji u svojoj radnji nego »zaposleni« u preduzeću u kojem radi? Lakonski odgovor da ne plaća porez je za ovu raspravu manje bitan i mogao bi se lako dovesti u pitanje! Ja ne želim da me shvatite kao zaštitnika neformalne ekonomije, već kao **pobornika prilaza da ako je pojedinac vođen ličnim interesom i ako ima dovoljno slobode da ga realizuje, postiže bolje ekonomske rezultate.** Da li tu stvarnost u kojoj živimo možemo da kroz ekonomske reforme pretočimo u ekonomski sistem?
2. Tokom interne privatizacije (radničke dionice) i vaučerske privatizacije oko 400,000 građana Crne Gore su vlasnici preduzeća u Crnoj Gori. To je suštinska promjena pozicije svakog građanina Crne Gore u odnosu na njegovu odgovornost za buduće stanje u crnogorskoj ekonomiji. Umjesto **kolektivizma** (prepoznatljiv kroz termin radnička klasa, radnici, zaposleni i sl.) neosjetno se stvara teren za jačanje **individualizma!** Stvaranje je uvijek individualan čin, ma koliko da su važni sinergetski efekti zajednice!

Nije za očekivati da su svih 400,000 vlasnika zainteresovani vlasnici! Ali, oni mogu da vrše kontrolu nad menadžmentom u preduzeću koja je **rezultatski**

⁷ Prema procjeni ISSP-a ovaj broj je niži i iznosi oko 64,000.

orjentisana⁸. Svaki pojedinac, svaki građanin-vlasnik se toliko razumije u ekonomiju da li je dobio dividendu ili nije i da li zadovoljan njenom visinom! Za to nije potrebna bilo kakva kvalifikacija! To znači da se umjesto kontrole menadžmenta od strane političkih partija uspostavlja kontrola vlasnika! Obzirom da su građani akcije dobili bez plaćanja sem dio otplaćenih internih dionica, mnogi ukazuju da su oni nezainteresovani za kvalitet preduzeća (nijesu uložili realni i svoj novac). Čak iako je to tačno, a ja mislim da nije, ovakva situacija stvara najmanje dvije mogućnosti:

- a) Da se pravo upravljanja, odnosno jednostavnije rečeno kontrole menadžmenta prenese na ljude i institucije (npr. fondovi) koji su za to eksperti, ili
- b) Da prodaju svoje akcije na tržištu (to je mnogo transparentnije nego da ih u njihovo ime prodaje država, a ekonomski isplativije za građanina jer se koliko-toliko nešto dobija).

Znači, svi građani Crne Gore su stavljeni u aktivnu poziciju! Moraju donijeti odluku kako da se ponašaju: (a) ili (b)!

Onaj koji donosi odluku snosi i konsekvence te odluke! Na taj način, na nivou pojedinačnog građanina dolazi do spajanja ovlašćenja i odgovornosti!

Uz to, ovakva vlasnička struktura je izazov za ljude od znanja i sposobnosti! Šansa za sve koji se osjećaju hrabrim da prihvate izazov stvaranja!

Znači, vlasnička struktura u Crnoj Gori u kojoj je preko 50% privatnog kapitala otvara potrebu za stvaranjem i sistema koji podstiče i štiti stvaranje i ljude koji stvaraju!

3. U Crnoj Gori se procjenjuje da ima oko 100-120 miliona EUR u slamaricama! Opet se pogrešno postavlja pitanje: kako ih legalizovati. Odnosno, kako ih ubaciti u legalne, bankarske tokove. Bliže životu ovo zalaganje znači, kako primorati ljude da svoj novac **još jedanput daju onima koji njime ne znaju da upravljaju?** Međutim, svaki građanin – stari štediša je shvatio Njegoša kad je rekao kroz usta Draška od Mletaka: »Hvatah se ja na vaše uže, umalo se uže ne pretrže, od tada smo bolji prijatelj!«.

To je opet ta **distributivna logika**. A gdje je tu **tržišna** logika? Koji su to novi proizvod ponudile banke da bi pokrenule građane da u njih dobrovoljno (sloboda izbora) ulažu? Koje su nove garancije?

Međutim, moja poenta je u drugom! **Ukoliko građani Crne Gore imaju 100-120 miliona EUR, koje ne žele da u ovom trenutku ulože u razvoj Crne Gore, u preduzeća u kojima su oni vlasnici, kako očekivati da će to uraditi stranci? I**

⁸ U tržišnoj ekonomiji važan je samo rezultat! Svako se plaća i uspijeva shodno rezultatima koje postiže! Namjera, planovi, sastanci, stalna priča o tome što će da se radi, što bi trebalo da se radi, bavljenje traženjem argumenata za opravdanje neuspjeha,... To niko ne plaća! Zato na godišnjim skupštinama akcionara generalni menadžer ima izvještaj koji sadrži jednu rečenicu: U ovoj godini stopa profita je tolika a dividenda tolika! Niko ne diskutuje! Samo se glasa da li menadžer ostaje ili ne!

zašto očekivati da stranci budu baš toliko naivni i ulože kod nas da bi na nama zaradili a mi kao građani Crne Gore to nećemo? Otkud onda čuđenje da se strani partneri ne javljaju na tendere? Zašto tenderska privatizacija ne ide brže? Zašto se čudimo da je od stranih investitora tako malo nuđeno za neke naše hotele? Da li se možemo pomiriti sa svojom realnom tržišnom vrijednošću?

Za očekivati je da će strani kapital ući u Crnu Goru tek kada i domaći građani budu ulagali u Crnu Goru. Ne radi se samo o kupovini postojećih preduzeća, već o osnivanju novih – SME i njihovom razvoju.

Opet dolazimo do istog rezultata: **kako zadovoljiti potrebu ljudi za stvaranjem?** Praktično, kako omogućiti ljudima da stvaraju?

* *
*

Da li možemo razmišljati o EU, ukoliko prethodno ne afirmišemo kod nas onaj sistem vrijednosti koji ima EU? Govorim o fundamentalnim karakteristikama kapitalističke strukture! Odnosno, ista ova ideja na drugi način: kako omogućiti našim ljudima da rade i ponašaju se u Crnoj Gori, kao što to isti ti ljudi rade u Njemačkoj ili bilo kojoj drugoj zemlji Zapada? Zašto smo tamo uspješni a ovdje ne?

Da li je ta razlika na nivou mentalnog ili vrijednosnog; vidljivog ili nevidljivog! Ne bih o tome, samo to ističem kao problem naše integracije sa EU!

Većina ljudi, političari posebno, govore o našoj zemlji ulaska u EU! Stvara se utisak da će se na taj način naši problemi riješiti sami od sebe! Ne! Ne! Ne!

Niko ih drugi neće riješiti sem mi!

Ono što želim da kažem je da se sada zauzima pozicija u toj, nisam siguran tako brzoj, integraciji sa EU! Sada treba početi raditi, formirati preduzeća; podići njihovu efikasnost, njihov kvalitet; njihovu konkurentnost! Isto tako svako od nas, mlađi posebno, treba mnogo da ulažu u sebe, da podignu svoj kvalitet! Da podižu svoju tržišnu vrijednost!

Zašto? Ulazak u EU znači da će se u taj novi biznis uključiti samo oni najsposobniji: kompanije, banke, pojedinci! Najvjerojatnije kao djelovi velikih evropskih kompanija!

Oni koji ne budu interesantni za takav biznis, biće odstranjeni sa glavne trajektorije, sa malim izgledima da se vrate na nju!

Moja poruka je da je mnogo lakše uhvatiti prvi talas, nego čekati neku drugu priliku! Zato i kažem trebalo je već početi! Ko čeka, dočekaće inferiornost! Zato treba da ohrabrimo sve stvaraoce, kreatore, biznismene,...!

Riječju: kad kažemo ulazak u EU to znači podstaći potrebu za stvaranjem! Iako je pojavno to 80,000 stranica propisa, suština su ljudi i njihove glave! Zato se opteretimo

više kako te glave, to rasuto znanje podsjetiti, nego živjeti u iluziji napretka tona knjiga administrativnih pravila!

Sva tri prethodna makroekonomska pokazatelja pokazuju da nam je potrebno drugačije shvatanje stvarnosti, drugačije razmišljanje, drugačiji mentalni omotač! Omotač koji hrabri ljude da rade i stvaraju!

Ne može se informalna ekonomija shvatati kao kriminal a dobijanje novca iz budžeta za plate kao uspješan legalan posao; ne može se 400,000 vlasnika tretirati kao neznalice koje nemaju interesa da upravljaju svojom imovinom, već su to vlasnici kojima treba stvoriti uslove da vrše vlasnički (ekonomski) pritisak na menadžment!

Ne može se oko 125,000,000 EUR shvatati kao novac koji se treba zakonom ubaciti u legalne tokove, već je pitanje kako stvoriti uslove da ljudi, na bazi slobode izbora taj novac ulože u banke, akcije i sl.; da se stvore uslovi da se taj kapital ulaže u Crnu Goru, a ne da se on tjera iz Crne Gore!

Suštinska reforma je upravo u tome kako stvoriti institucije, ambijent, procedure, sudove, državnu administraciju, odnosno kako stvoriti ekonomski sistem koji će biti prilagođen ljudima koji imaju interes da stvaraju, kreiraju, da budu uspješni; sistem u kome onaj koji radi nije kriminalac; onaj koji je vlasnik nečega nije nezalica i onaj koji ima novca u slamarici nije neprijatelj države što ga ne drži u banci!

Ekonomске reforme su **sredstvo** da se probudi, podstakne, prihvati, podrži pojedinačni proizvodni potencijal pojedinca! Preko reformi treba da se stvori institucionalni okvir da se **rasuto** znanje, koje je u **glavama pojedinca**, kroz mehanizam **slobode izbora i ponude i potražnje**, skupi i da se **koristi kao zajednički resurs**.

Ne vjerujem više u politički pritisak kao sredstvo za sprovođenje ekonomskih reformi u Crnoj Gori. To je bilo potrebno i moguće do sada! Nivo demokratije, uspješnosti, načina razmišljanja, odgovornosti političke sfere u Crnoj Gori je ispod stanja u ekonomiji. Mnogi političari ističu da je to stanje u ekonomiji katastrofalno. Ja mislim da je stanje u našoj političkoj misli još katastrofalnije!

Sadašnja politička scena u Crnoj Gori je kočnica ekonomskih reformi. Tu i takvu političku situaciju proizvele su političke partije i odnos snaga među njima. Da li je neko više a neko manje kriv; činjenica da ima istinskih reformatora i u politici, za opštu ocjenu i nije toliko važno⁹!

Sve ovo prethodno rečeno može se svesti na nekoliko naivnih pitanja, kao što su:

- Ko će da plati kašnjenje reformi, a to znači odlaganje prihvatanja i promocije ljudi od uspjeha i rezultata?

⁹ Da li je za to kriva pozicija ili opozicija (iako znamo da je opozicija dugo bila pozicija) liči mi na pitanje ko je kriv kod vanbračnog začeca! Momak ili djevojka! (Možda niko nije kriv jer je oboma bilo fino). Može kroz život biti krivo dijete, iako ga niko ništa nije pitao!

- Ko će da plati našu želju da svako pojedinačno skriva svoju odgovornost i nerad iza kolektiva, iza države, iza političkih partija?
- Ko će da plati našu nespremnost da preuzmemo odgovornost za sebe na radnom mjestu, porodici, državi?
- Ko će da plati vrijeme koje svakodnevno trošimo u raspravi o politici?
- Ko će da plati sterilno pametovanje na mnogim glupim sastancima?
- Ko će da plati sve duge i nepodnošljive administrativne procedure?
- Ko će da plati nezainteresovanost administrativnih službenika u preduzeću, opštini, državnoj administraciji Crne Gore; ko će da plati njihov odgovor »Dođite sutra«...?
- Ko će da plati nezamjenljive menadžere?
- Ko će da plati neefikasne političare?
- Ko će da plati.....

Pitajmo sebe gdje god se nađemo!

Odgovor koji proizilazi iz stvarnosti: samo onaj i oni koji stvaraju novac i oni koji zarađuju na tržištu! To oni plaćaju! Da li oni to mogu izdržati? Da li ti ljudi imaju slobodu izbora da plate porez ili je to stvar prinude? Suštinski, plaćanje poreza je sloboda izbora! Što to znači?

Hoću da platim porez samo za članove Parlamenta koji mi rešavaju problem da više stvaram, da više proizvodim, da sam bezbjedniji, da sam više politički i ekonomski slobodan!

Hoću da platim porez ako ocijenim da službenik ministarstva ili u opštini meni pomaže da više zaradim. Hoću da platim porez ako saobraćajac i ministru oduzme dozvolu ako prođe kroz crveno!

Hoću da platim porez ako mi je grad čist!

Hoću da platim porez kada je on nizak!

Hoću da platim porez ako je....

Plaćanje poreza je sloboda izbora svakog pojedinca, a ne prisila od strane države!

Međutim, ta sloboda izbora dolazi do izražaja prilikom glasanja na izborima, na referendumu i sl., a ne nakon izbora kada se već formiraju političke snage na vlasti!

Svemu ovome **prethodi** jedna sitnica. To je da svi mi moramo zaraditi toliko da se iz poreza koji plaćamo mogu platiti sva **naša očekivanja od države**. (sigurno radno mjesto, plata, penzija, socijalna davanja, gradnja putevam, pokrivanje gubitaka,...)

To znači da što više želimo da nam kao građanima država da, to moramo platiti veće poreze! Ova solucija je stvar slobode izbora svih nas! Ako hoćemo da nam država sve obezbijedi, onda budimo spremni da plaćamo visoke poreze i da proizvodimo više za državu nego za sebe! To da su porezi niski a da država treba da nam sve obezbijedi, je konfliktnost u glavama većine koja misli da je država Bog koji stvara novac!

Ekonomska reforma se upravo ogleda u promjeni mentaliteta i načina razmišljanja i povećanju broja onih koji shvataju da ovakav izbor dugoročno vodi u ekonomsko nazadovanje i demokratski deficit!

Odnosno, ekonomska reforma mora na mentalnom nivou rezultirati smanjenjem broja onih koji smatraju da neko drugi i izvan Crne Gore (međunarodna zajednica, Beograd, visok porez »ka bogatašima«) treba da nam plati tu logiku i takvo ponašanje! Odnosno, da neko drugi plati za naše odluke!

Kako možemo ocijeniti ekonomske reforme u Crnoj Gori ako podržavamo ovakvo stanovište? Kako kao građani-vlasnici preduzeća možemo očekivati da što se manje radi i što se više pusti politici da upravlja nama, vrijednost našeg kapitala u preduzeću raste? To u stvarnosti nije moguće!

Zato se normalno postavlja pitanje **da li su ekonomske reforme izraz našeg interesa ili nas u to neko gura, neko ih nama nameće?** Ako nam neko nameće reforme onda se za svaki naš »pristanak« na reforme traži nadoknada (tzv. »Pavlovljev refleks«). Našu »dobrotu i prihvatanje reformi« neko treba da nagradi!

To je paradoks koji proizilazi iz ubijedenosti da o svakom od nas neko treba da brine, a ne da shvatimo da svako treba da brine o sebi i svojoj porodici i da je to razlog zašto traži nove institucije, novi ambijent u kome će moći više da radi, stvara i zaraduje!

Tražiti novi ambijent a zadržavati isto ponašanje i nerad je isto kao da takmičar na olimpijadi prvo traži da mu se dodijeli medalja, a potom da se organizuje trka!

Istina, na to asocira sadašnje članstvo u političkim partijama! Da li članstvo u političkim partijama postaje uslov promocije, a ne rezultati sa tržišta? Kroz političke partije mnogi dobijaju promociju i dobiju priliku da ekonomski bolje prolaze. Ali, bilo koji rad u političkoj partiji ne stvara novi novac. To je posebno za neke privilegovana pozicija pojedinca u distribuciji onoga što je već neko stvorio, u Crnoj Gori ili van nje!

Postavlja se pitanje: ko će da plati popularnost anonimusa? Ko plaća naše obožavanje ljudi bez rezultata?

Da li ministri, predstavnici političkih partija, bilo ko od administracije, u čitav proces ulažu svoj novac? Ne! Pod izgovorom borbe za opšte ciljeve stvara se moralna klima da je svako od njih zaslužio sve privilegije koje ima!

Zaista, nema oblasti koju niko na riječima ne želi a svi jure u nju, kao što je **politika!** Svako je navodno u politici zbog opštih ciljeva! A stvarnost pokazuje da što je cilj opštiji (npr. veća socijalna pravda), to je interesni sloj kojem taj cilj odgovara uži!

Da li je realno očekivati da će neko sa strane dugoročno popuniti deficit u našim fondovima, u našem budžetu, u platnom bilansu, a da istovremeno mi primamo platu kolika god da je; da imamo sigurno radno mjesto, kakvo god da je??

Nije za budućnost ekonomskih reformi i demokratizaciju u Crnoj Gori važno koja će partija obezbijediti da dobijemo novac sa strane (Beograd, Brisel, Washington) već koje će političke partije i unutrašnje snage stvoriti uslove da mi, naše kompanije osvojimo tržište u Crnoj Gori i prije svega van Crne Gore, i na tom tržištu zaradimo novac. Zato suština ekonomskih reformi jeste da se snažno okrenemo sposobnima, onima koji znaju da na tržištu postignu rezultate, a ne podobnim, špekulantima i plutajućim sveznalicama. Da stvorimo ambijent da kapital (domaći i strani) se ulaže u Crnu Goru!

Da zaštitimo svojinska prava (i bivšim i sadašnjim i budućim vlasnicima), obezbijedimo slobodu ugovaranja i zaštitimo svaki ugovor, uz odgovarajuću njegovu političku podobnost, a štiteći zakonsku osnovu!

To je suština reforme!

Da bi se ovakva suština reforme mogla institucionalno postaviti, potrebno je, između ostalog i urgentna promjena u shvatanju **uloge države u ekonomiji i nova organizacija državne administracije u Crnoj Gori!!!**

Mišljenja da i dalje država treba da ima postojeću **paternalističku moć** i da postoji ovolika državna administracija i da se u **takvim uslovima mogu sprovesti suštinske reforme je priča za neupućene!**

Crna Gora kao u osnovi samostalna država se mora organizovati na konceptu mikro države, odnosno minimalne uloge države u ekonomiji i našim životima! Taj koncept sam već više puta iznio. Uglavnom ga malo ko prihvata! Moje je pitanje – argument jednostavno: **»Ko će da plati Vašu viziju velike države u Crnoj Gori?«** Odgovora nema, ali ni odustajanja onih koji se sa tim ne slažu! Najveće kritike dolaze iz političkih partija, pojedinaca i interesnih grupa koje bi u sistemu minimalne uloge države u ekonomiji i oduzimanja njene distributivne uloge, izgubili mnogo od svoje funkcionalne moći i funkcionalne pameti!

Koncept Crne Gore kao mikrodržave znači da dobre kompanije postanu važnije od političkih partija, da je ekonomija važnija od politike; tržište od države. Ekonomska reforma koja u Crnoj Gori ne bude rezultirala ovom situacijom neće i ne može biti uspješna!

To i jeste pravac daljih reformi u Crnoj Gori: kako stvoriti malu i efikasnu administraciju i smanjiti očekivanja svakog pojedinca od države u oblasti rešavanja njegovih ekonomskih interesa. Drugim riječima, kako podstaći potrebu za stvaranjem kod svakog od nas i kako stvoriti uslove da se oni i realizuju!

Literatura:¹⁰

1. Todor Baković: Depresivni optimizam Crnogoraca, Zagreb, 1985.
2. Nikola Đonović: Zahtjevi Crne Gore, knjižara Hajduković, Bar, 1936
3. Gustav le Bon: Psihologija gomila, Zagreb, 1972.

¹⁰ Navodi se samo nekoliko izvora čije ideje su uticale na način razmišljanja autora u dužem periodu bavljenja problematikom razumijevanja stvarnosti u kojoj živi i stvara.

4. Fernal Brodel: Mediteran, CID, Podgorica, 2001.
5. Fjodor Dostojevski: Idiot, Sabrana djela »Rad«, 1972.
6. Bill Gates: Business and the Speed of Thought, Warner Books, 1999.
7. Enrico Colombatto: Is there Austrian view in transition?, Torino, 2000.
8. Boško Gluščević: Politika kroz prizmu stvarnosti, (kritika na knjigu K. Mihajlovića), Ekonomist, 1984.
9. Steve Hoking: Crne rupe vaseljene, Sfinga, Beograd, 1998.
10. Petar Petrović Njegoš: Luča mikrokozma, Sabrana djela
11. Herman Hese: Demijan, sabrana djela, 1981.
12. Stiv Pejovich: The Economics of Property Rights, KAP, Horwell, USA, 1990.
13. Adam Smit: Istraživanje prirode bogatstva naroda, »Vuk Karadžić«, 1970.
14. Fridrih Hajek: Poredak slobode, Global book, Novi Sad, 1999.
15. Miroslav Prokopijević: Konstitucionalna ekonomija, Beograd, 2000.
16. Couse Ronald: The Nature of the Firm, CID, 2001.
17. Veselin Vukotić: Crnogorska ekonomska škola, Postdiplomske studije »Preduzetnička ekonomija«, Podgorica, 2000.
18. Leonard Liggio: Savremeni američki kapitalizam, predavanje na kursu »Freedom and Development«, 2001.
19. Veselin Vukotić: Koncept crnogorskih ekonomskih reformi, Institut za strateške studije i prognoze, Podgorica, 1999.
20. Matija Bečković: Reče mi jedan čovjek, Beograd
21. Vaclav Klaus: Češki put, Beograd, 1998.
22. Anatolij Čubajis: Privatizacija po ruski, Moskva, 2001.
23. Marvin Peri: Intelektualna istorija Evrope, CLIO, 2000.
24. Danijel Borson: Svijet otkrića, Geopolitika, Beograd, 2000.